

**MAKTAB TA‘LIMIGA TAYYORLASHDA BOLALAR NUTQIY KOMPETENSIYALARINI  
RIVOJLANTIRISH AHAMIYATI****Valijon Qodirov**

Kokand University Andijon filiali dotsenti, pedagogika fanlari doktori

Hozirgi zamonda globallashuv yangi pallaga kirib, uning ijobiy va salbiy tomonlari keskin namoyon bo‘lib borayotgan bir sharoitda bir tomondan dunyo miqyosida ro‘y berayotgan siyosiy ahvol, boshqa tomondan ilm, fan-texnikaning mo‘jizakor natijalarga erishayotgani dunyo har jihatdan yangi davrga qadam qo‘yayotganidan darak bermoqda. Bu o‘z navbatida har bir millat oldida zamon bilan hamqadam, davr bilan hamnafas yashash shartini ko‘ndalang qilmoqda. Aks holda intellektual raqobat ustuvor bo‘lgan davrda rivojlangan, yetakchi davlatlar soyasida qolib, ikkalamchi mamlakat maqomida qilib ketish hech gap emas. Bu esa ertangi kun istiqbolini o‘ylagan har qanday jamiyat uchun kelishib bo‘lmas bir holatdir. Ta‘lim-tarbiya mazkur muammo yechimining bosh omili sanaladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan qabul qilingan [“2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”](#) [1] to‘rtinchi yo‘nalishida ta‘limga alohida urg‘u berilgani bejiz emas. Mamlakatimizda Maktabgacha ta‘lim vazirligining tashkil etilishi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta‘lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori, shu qarorga muvofiq Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi “Maktabgacha ta‘lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilinishi ham ustuvorlik maqomi berilgan ta‘limga hukumat miqyosida ayricha e‘tiborning bir ifodasidir. 2018-2019- o‘quv yilidan boshlab maktabgacha ta‘lim tashkilotlari yangi – “Ilk qadam” o‘quv dasturi asosida faoliyatlarini olib bormoqdalar. Unda maktabgacha ta‘lim tashkilotining maqsad va vazifalari, o‘quv-tarbiyaviy faoliyatning asosiy g‘oyalari, maktabgacha yoshdagi bolalarni ta‘limning keyingi bosqichiga o‘tishidagi asosiy kompetensiyalari belgilab berilgan. Bolaning har tomonlama barkamol bo‘lib shakllanishida har bir kompetensiyaning o‘rni bor. Lekin nutqiy kompetensiyaning o‘rni va mavqeyi alohida ahamiyat kasb etadi desak, xato bo‘lmaydi. Chunki nutq lisoniy (til) tafakkur bilan bevosita bog‘liq, u (til tafakkuri) esa borliqni idrok etish, qabul qilish asosi sanaladi.

Til orqali rivojlangan tafakkur vositasida bolaning atrof-muhit bilan tanishish, matematik tasavvur, bilim olish, ijodiy rivojlanish va boshqa kompetensiyalari shakllanadi, tadrijiy o‘sib boradi. Lisoniy tafakkur va nutq o‘zaro ta‘sir ko‘rsatib, bir-birini sayqallab boradi. K.D. Ushinskiyning yozishicha, “Bola ona tilini o‘rganar ekan, u faqat shartli tovushlarnigina o‘rganmaydi. Balki ona tilining ona ko‘kragidan ma‘naviy hayot va kuchni ham emadi. U bolaga tabiatni shunday tushuntiradiki, boshqa hech bir tabiatshunos bunga qodir emas, u atrofda odamlar xarakteri, u yashayotgan jamiyat, uning tarixi va intilishlarini shunday tanishtiradiki, boshqa hech qanday tarixchi bunga qodir emas. U bolani xalq udumlari, xalq she‘riyatiga shunday olib kiradiki, boshqa hech bir estetika bunga qodir emas, u bolaga shunday mantiqiy tushunchalar va falsafiy qarashlarni beradiki, albatta, boshqa bironbir faylasuf bunga qodir emas” [2,89]. Ona tili bolalarda vatanparvarlik, baynalmilal tuyg‘ularni o‘stirib borishda, bolalarning madaniy saviyalarini oshirib borishda qudratli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ko‘rinadiki, ona tili bolalarni axloqiy tomondan tarbiyalash vositasidir. Asosiysi, tarbiyalanuvchi maktab ta‘limiga tayyor bo‘la boshlaydi.

Bolani maktab hayotiga tayyorlash uning hayotida yangi bosqichga: o‘quvchi bo‘lish, maktabda o‘qish hissini shakllantirish, axloqiy sifatlarning ortishi, borliqni anglashga qiziqishining kengayishidir. Buning uchun esa uni bu yangi hayot va jarayonga moslashtirib borish talab etiladi.

Bunda, ayniqsa, o‘zaro bir-birini taqozo qiluvchi aqliy va nutqiy rivojlanishi jihatdan bolalarni maktabga tayyorlash g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqotda muhim bo‘lgan jihatlar: a) bolalarning o‘zaro aloqa nutqini o‘stirish, a) kim bilan (tengdoshi yoki kattalar bilan) gaplashayotganiga qarab muomala qilishi, d) so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishi, e) so‘zlashganda fikrini aniq ifodalay olishi, f) so‘zlash tempiga rioya qilishi, g) mazmunga muvofiq ohangni yarata olishi, h) savollarga to‘g‘ri javob berishi tarbiyachi va ota-onalar e‘tibor markazida bo‘lishi kerak.

Nutq sifatini shakllantiradigan talay omillar mavjud. Biz quyida tajribalarda kuzatilgan, amaliyotda samarasi yuqori bo‘lgan uch omilga to‘xtalamiz.

1. Oila muhitida nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish. Tarbiya tizimida oila beqiyos ahamiyatga va imkoniyatga ega maskan sanaladi. “Oiladagi tarbiya o‘zining chuqur emotsionalligi, intim xarakterdaligi, doimiyli va davomiyli bilan ajralib turadi” [3,64]. Bolalar dastlabki nutq malakasi va muomala madaniyatini oilada o‘rganadilar. Oila a‘zolari bolani o‘z tilini hurmat qilishga, chiroyli, ma’noli so‘zlashga o‘rgatishlari ta‘lim va tarbiya tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Oila a‘zolarining so‘zlash tarzi, malakasi va madaniyati bolaga ta‘sir etmay qolmaydi. Bolaning nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda maktabgacha ta‘lim tashkiloti hamda oila hamkorligi zarur. Tarbiyachi zimmasiga bu borada katta mas‘uliyat tushadi. Chunki u tarbiya bo‘yicha mutaxassis, hayoti va faoliyatini shu ishga bag‘ishlagan pedagog va psixologdir. Ota-onalar bilan suhbatda ularning kasb-koriga, o‘zini tutishi, bola tarbiyasiga munosabatiga, nutq malakasi hamda muomala madaniyatiga e‘tibor qaratadi va shu orqali oiladagi nutqiy muhitni o‘rganadi, shunga qarab bolaga, uning ota-onasiga qanday yondashishni, ular bilan ishlash shakli va mazmunini belgilab oladi. Tarbiyachining oilalar bilan ishlash shakllari quyidagicha bo‘lishi mumkin: 1) bolalarning xulqi, ta‘lim-tarbiya olishi, nutqini rivojlantirish yuzasidan umumiy suhbatlar o‘tkazish (ota-onalar yig‘ilishi, “Onalar maktabi” faoliyatini yo‘lga qo‘yish...); 2) zaruratga qarab bolalarning ota-onasi bilan alohida suhbat tashkil etish, ta‘lim-tarbiyasi, jumladan, nutq malakasi yuzasidan maslahatlar, tavsiyalar berib borish, ayrim masalalar bo‘yicha kelishib olish; 3) “Ota-onalar sizlar uchun” burchagini tashkil qilib, uni kerakli adabiyotlar, metodik jurnallar bilan ta‘minlash, ularni o‘qishga tavsiya qilib borish.

Nutq tarbiyasida ota-ona va oiladagi boshqa kattalar quyidagilarga rioya qilishlari shart: 1) bolani erkalatib sun‘iy chuchuk tilda so‘zlamaslik (masalan, nonni nanna, suvni chu-chu kabi), balki har bir so‘zni aniq, tushunarli talaffuz etishlari; 2) bolaning o‘ziga bo‘lgan murojaatini diqqat bilan tinglash, savollariga jiddiyat bilan javob berish, vaqt yoki kayfiyat yo‘qligini bahona qilib, muloqotdan qochish katta xato; 3) bolaning nutqidagi kamchiliklar, so‘z qo‘llashdagi xatolarga befarq bo‘lmaslik, xatolarni tuzatishda ham jiddiyat, ham g‘amxo‘rlik bilan munosabatda bo‘lish, bunda hech qachon jerkib, kamsitib, jazolab to‘g‘rilash yo‘lidan bormaslik; 4) bolaning oldida nutq madaniyatiga rioya qilgan holda o‘zaro muloqotda bo‘lish, muomala madaniyatiga zid holatlarga yo‘l qo‘ymaslik; 5) nutqiy muvaffaqiyatlarni rag‘batlantirib borish (*ajoyib tushuntirding, shu so‘zni joyida ishlatding, barakalla, yaxshi gapirding* kabi); 6) badiiy adabiyot, multfilm, kinofilmlarni birga o‘qib, ko‘rib, birgalikda tahlil qilish, qahramonlar nutqidagi salbiy yoki ijobiy jihatlarga ularning e‘tiborini tortish; 7) pedagog olimlar ko‘rsatmalarida aytilganidek, 4-6 yoshli bolalar so‘z zahirasi kattalar bilan muloqot jarayonida kuniga 5-10 ta yangi so‘zga ko‘payib borishi kerak.

2. Bolalarni maktabga tayyorlashda ularning fikrlash malakalarini rivojlantirish. Bunda bolalarning o‘zlashtirgan so‘z boyligidan to‘g‘ri foydalanish, eshitgani va ko‘rganlarini so‘zlab berish, rasmlar mazmuni bo‘yicha hikoya tuzish, nutqni aniq, to‘g‘ri ifodalashga o‘rgatiladi [4,51]. Buning uchun tarbiyachi nutq o‘stirish mashg‘ulotlarida quyidagilarga ahamiyat berishi lozim: 1)

bolalarning turli faoliyatlarida haqida mazmunli, ijodiy hikoya tuzish, ertak to‘qish, uni obrazli hikoya qilishga o‘rgatish; 2) bolalarga 3-4 so‘zdan iborat gap tuzish, gapni so‘zlarga ajratish, so‘zni bo‘g‘inga ajratish va so‘zdagi tovushlarni aniq talaffuz qilish, tovushdan so‘z tuzishga doir mashqlarni bajarishga o‘rgatish; 3) badiiy asarlarni ifodali, obrazli hikoya qilishga o‘rgatish, asar qahramonlarining faoliyatini baholay olish, ularning ijobiy xususiyatlarini tavsiflash va nutqni ajrata olishga o‘rgatib borish.

3. Bolalar lug‘at boyligi oshirish ustida ishlash. So‘z boyligi ko‘p bolada so‘zlash ishtiyoqi kuchli, ayni paytda nutqi ravon va sifatli bo‘ladi. Joriy dastur va davlat talablariga ko‘ra maktabga chiqayotgan bola 3 – 5 ming atrofida so‘z bilishi kerak. Ammo bu so‘zlar tarkibi o‘rganilmagan: ularning qanchasi ot, qanchasi sifat, fe‘l yoki ravish va son bo‘lishi ko‘rsatilmagan. Chunonchi, gap maktabgacha ta‘lim talablari haqida borar ekan, bugungi kunda bu masalaga jiddiy qarash vaqti keldi deb hisoblaymiz. Muammoning ayni shu tomonlariga e‘tibor qaratib tajribalar olib borgan metodist S.Abdullayevaning kuzatishlari diqqatga sazovor [5, 34-37]. U amaliyotchilar bilan birga ona tili namunaviy lug‘ati ustida ish olib borgan. Bolalarning suhbatlar, mustaqil hikoyalari, turli predmet va o‘yinchoqlarni ta‘riflashlari jarayonidagi nutqlarida ishlatgan so‘zlarini qayd etilib, alifbo harflari sirasida hisobga olib borilgan. Alifbodagi har bir harf guruhiga 40-50 tadan so‘z jamlanganda bolalar jamlagan so‘z zahirasi tahlil qilingan. Aniqlanishicha, ularning aksariyati ot va fe‘l turkumiga kiruvchi so‘zlar bo‘lgan. Metodist S.Abdullayeva tajribalarini yaxlit umumlashtirib, ilmiy-amaliy xulosalamagam bo‘lsa-da, biz undan o‘zimizga shunday xulosalarni chiqarib olishimiz mumkin: ot va fe‘l turkumidagi so‘zlar bola (umuman inson)lar uchun ehtiyoj sababli tug‘ilgan fikrni uzatish uchun zarur kommunikatsiya asosi bo‘lsa, qolgan turkumdagi (sifat, son, ravish va boshqalar) so‘zlar fikrni to‘liqroq ifodalash, uni “bezash”, o‘zi his qilib turgan modal munosabatlarni bildirish vositasi bo‘ladi. Demak, bog‘chada ham, oilada ham bolaning leksik zahirasida ot va fe‘ldan boshqa so‘zlarning miqdoriga ham jiddiy e‘tibor qaratilishi kerak.

Ayni paytda o‘zlashtirilgan leksik birliklarning faol yoki nafaol qo‘llanayotganiga ham diqqat qilinadi. So‘zlarga vaqti-vaqti bilan murojaat qilinib faollashtirilib borilmas ekan, bola ularni unutadi yoki ma‘nosini chalkashtiradi. Tarbiyachilar mashg‘ulot, o‘yin va sayr davomida bolalar nutqini diqqat bilan tinglab, ular tomonidan o‘zlashtirilgan so‘zlarni faollashtirishiga erishishi lozim. Ayniqsa, badiiy adabiyot namunalarini o‘qish, yodlatish, qayta so‘zlatish bilan bog‘liq mashg‘ulotlarga tarbiyachi jiddiy yondashishi lozim, negaki ular vositasida bolalarga yangi so‘zlar tanishtiriladi, ma‘nosi tushuntiriladi, takrorlatish orqali nutqda faollashtiriladi. Shu tariqa lug‘at hajmi tobora kengayib, belgilangan me‘yorlarga yaqinlashtiriladi. Lug‘atni shakllantirishda bolaning hayotiy tajribasidan kelib chiqib, tevarak-atrof muhiti, tabiat va uy-ro‘zgor buyumlarining nomlarini bildiruvchi ismlar, keyin ularning harakat yoki holati, so‘ngra belgi, miqdor, hajm kabi ma‘nolarni anglatuvchi so‘zlar qo‘shib boriladi. Albatta, multfilm, kino, televidiniya ta‘sirida bolalar nutqi va lug‘atga kirib kelayotgan zamonaviy so‘zlarni ham unutmaslik lozim. Lug‘at ustida olib borilayotgan ishlar jarayonida bolalar nutqining sof adabiy til shakliga muvofiqligi, nutqqa begona so‘zlar aralashmaganligi ham nazorat ostida bo‘lishi darkor.

Bolalarning nutqini shakllantirishda lug‘at ustida ishlash muhim ahamiyat kasb etib, 6-7 yoshli tarbiyalanuvchilarning so‘z boyligi me‘yorlarining ishlab chiqilishi va unga erishish maktabdagi ta‘limga tayorgarlik sifatini ta‘minlashi, boshlang‘ich sinflardagi “Nutq o‘stirish va savodga o‘rgatish” dasturini puxta o‘zlashtirishlariga mustahkam zamin yaratishi muqarrardir. Bu qayd qilinganlarning barchasi bolani o‘qish va yozishga ham tayyorlashga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolani o‘qish va yozishga tayyorlash maktabgacha ta’lim bosqichining muhim vazifalaridan sanaladi. Umumta’lim maktabining birinchi sinf dasturi maktabga birorta harfni ham bilmadan kelgan bolalarga mo‘ljallangan bo‘lsa-da, ota-onalar farzandlarining maktab ostonasiga o‘qishni va yaxshi yozishni o‘rganib qadam qo‘yishlarini xohlashadi. Ular buni qo‘llab quvvatlashadi, chunki bolaning o‘qishi ravon bo‘lmaguncha, unga boshqa darsliklardagi, ya’ni matematikada, atrof-dagi olam bilan tanishtirish va boshqa shu kabi fanlardagi vazifalarni o‘qish va tushunish qiyinchilik qiladi.

Afsuski, 6-7 yoshdagi bolalarning imkoniyatlari haqida hech qanday tasavvurga ega bo‘lmaganlar maktabgacha ta’limda bolalarni savodga o‘rgatishni qanday amalga oshirayotganligini kuzatish mumkin. Bunday "bo‘lajak pedagoglar" yordamida bola so‘zlarni tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘lmagan holda, so‘zning qanday tovushlardan tashkil topganini ham bilmadan, o‘qishni o‘zlashtira boshlaydi.

Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, maktabga tayyorlov yoshidagi bolalarning qobiliyatlari hisobga olinmagan holda berilgan "uy vazifasi" bolalarni bo‘lajak mashg‘ulotda aql bovar qilmaydigan qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday mashg‘ulotlardan so‘ng ular maktabdagi o‘quv jarayoniga salbiy munosabat bilan kelishadi. Aslida, maktab ular uchun quvonch va yangi his-tuyg‘ular manbai bo‘lishi kerak. Demak, nutq o‘stirish jarayoni bola uchun o‘zligini anglash, atrof-muhitni o‘zlashtirish, jamiyatga kirib borish va unga to‘laqonli a‘zo bo‘lish, maktab ta’limiga tayyor bo‘lishda o‘qish va yozishni egallashda dastlabki ko‘nikmalarini egallash omili bo‘lib xizmat qiladi. Zero, "Bola tafakkuriga kuchli ta'sir etadigan kuch – bu nutq omili. Fikrini ravon ifodalash ko‘nikmasi ortgan sari bolaning mustaqil fikrlash qobiliyati ham o‘sib boradi" [6,177].

### **Adabiyotlar:**

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan qabul qilingan "[2022 – 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi](https://lex.uz/uz/docs/-5841063) to‘g‘risida"di Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.
2. Ushinskiy K.D. Tanlangan asarlar. T.: O‘quv peddavnashr.1959. 89-6.
3. Карелина И.О. **Дошкольная педагогика: курс лекций:** учебно-методическое пособие. - Рыбинск: филиал ЯГПУ, 2012.
4. Набиева С., Абдурахмонова М. Болаларни мактабга тайёрлашнинг таълимий асослари.//Таълим самарадорлигини оширишнинг назарий-амалий асослари. Илмий-услубий тўплам. Т.: "ФАН", 2007.
5. Abdullayeva S. 6-7 yoshli bolalarning so‘z boyligini aniqlash meyorlari. //“Til ta’limi bosqichlarida uzviylikni ta’minlashning ilmiy-amaliy muammolari” mavzusidagi O‘zbek tili doimiy X anjumanining materiallari, Andijon, 2009-yil 16-17-aprel. Toshkent: 2009.
6. Қодиров В. А. Мактабгача ёшда бўлган болаларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг педагогик ва психологик омиллари. Innovative developments and research in education: a collection scientific works of the International scientific online conference (23th September , 2022) – Canada, Ottawa : "CESS", 2022. Part 9. P.175-180.